

СЛОВОТВІРНА АКТИВНІСТЬ ФОРМАНТІВ МАЛО-, НАПІВ-, ПІВ- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

М. В. Іщук, В. П. Ачилова

У статті аналізуються похідні прикметники з формантами мало-, напів-, пів-, описуються словотвірні типи похідних, структурні особливості мотивуючих прикметників, акцентуація дериватів.

Ключові слова: словотвірний тип, дериват, префіксоїд, словотвірне значення

В статье анализируются производные прилагательные с формантами мало-, напів-, пів-, описываются словообразовательные типы производных, структурные особенности мотивирующих прилагательных, акцентуация дериватов.

Ключевые слова: словообразовательный тип, дериват, префиксоид, словообразовательное значение

The article is devoted to the analysis of the derivative adjectives with prefixes мало-, напів-, пів- description of the derivative types, structure peculiarities of the derivative adjectives accentuation of the derivatives.

Key words: derivative type, derivate, prefix, derivative meaning

В українській мові є чимало складних за походженням прикметників, у яких перший корінь частково втратив зв'язок з однокореневим словом, абстрагувався і функціонально зближився з префіксом. Такі функціонально близькі до префіксів кореневі за походженням морфеми, які активно використовуються для творення прикметників, називають префіксоїдами [1, с. 232; 2, с. 2]. Префіксоїди і суфіксоїди – це морфеми перехідного типу [3, с. 257]. Словотвірну семантику суфіксоїдів і префіксоїдів, з допомогою яких утворюються прикметники в російській мові, певною мірою описує В.Г. Головін [4, с. 26]. З допомогою префіксоїдів в українській мові творяться прикметники на позначення неповного, послабленого і посиленого, інтенсивного вияву ознаки. Словотвірні форманти **мало-**, **напів-**, **пів-** використовуються для творення дериватів, які означають неповний, послаблений вияв ознаки.

Із словотвірним формантом **мало-** в Словнику української мови зафіксовано близько ста лексем, напр.: *маловідомий, маловрожайний, малозрозумілий, малокультурний* тощо [5, с. 608-612], причому 13 лексем вперше зафіксовано саме цим словником (*малоавторитетний, маловтішний, малоефективний, малокомпетентний, малоцікавий* і под.), а в творах Олеся Гончара використано прикметник *малокомунікабельний*, якого немає в словниках (*малокомунікабельні люди*).

Елемент **мало-** приєднується переважно до якісних прикметників (більше 75%), які називають оцінні ознаки людини, тварини, предмета (*малокваліфікований, малоцінний, маломіцний* тощо), рідше до відносних прикметників, які вказують на ознаку за відношенням до предмета (*малоприбутковий, малоплодовий, малолюдний*), дії (*малозастосовний, маловивчений*).

Прикметники з елементом **мало-** можна поділити на два словотвірні типи.

1. Похідні, які означають неповний, послаблений вияв ознаки, названої мотивуючим прикметником, напр.: *маловигідний, малоінтересний, маловтішний, малоефективний* та ін.

За цим словотвірним типом утворено 90% дериватів, значення яких дорівнює значенню словосполучень мотивуючих прикметників з прислівником **трохи, не зовсім, не дуже**, напр.: *маловрожайний* – 'не зовсім, трохи врожайний', *маломіцний* – 'трохи міцний', *маловажний* – 'не дуже важний' тощо. У прикметниках названого словотвірного типу елемент **мало-** виконує роль префікса, тому є префіксоїдом.

2. Похідні, які означають неповний, послаблений вияв ознаки, названої словосполученням, на базі якого утворився складний прикметник, напр.: *малотиражний, малосімейний, малогабаритний, малоповерховий* і под.

За цим словотвірним типом утворено лише 10% дериватів, значення яких дорівнює сумі значень їхніх складових компонентів, напр.: *малоповерховий* – 'який має малу кількість (мало) поверхів', *малосімейний* – 'який має малу сім'ю' тощо. У прикметниках цього типу елемент **мало-** повністю зберігає лексичне значення однокореневих лексем **малий** і **мало**, тому є основою складного слова.

Частина дериватів першого словотвірного типу мотивується тільки прикметниками і не може бути співвіднесена із словосполученнями відповідних іменників (прикметників) з лексемою **малий** / **мало**, напр.: *маловідомий, малокультурний, малоцікавий, малознайомий, малопомітний* і т. ін. Деякі прикметники можуть мотивуватися як прикметниками, так і словосполученнями, до складу яких входять відповідні іменники і лексема **малий** / **мало**, напр.: *малоприбутковий* – 'трохи прибутковий' і

’який дає малі прибутки’, *малолюдний* – ’трохи людний’ і ’на якому перебуває мала кількість (мало) людей’ і под.

Деривати другого словотвірного типу мотивуються тільки словосполученнями, на базі яких вони виникли, напр.: *малотиражний* – ’який виходить малим тиражем’, *малогабаритний* – ’який має малі габарити’. Частина дериватів цього типу не має співвідносних прикметників без елемента **мало-**, напр.: *малосилий, малометражний, малокаліберний* та ін.

Продуктивними є обидва словотвірні типи, і спостерігається деяка їхня активізація.

Формант **мало-** приєднується найчастіше до похідних прикметників, які мають у своєму складі суфікси **-н-** (*малолюдний, малокорисний, маломіцний, малодоступний* тощо), **-ен-** (*маловивчений, малодосвідчений, малорозвинений* і под.), **-лив-** (*малочутливий, малорухливий, малосприятливий* та ін.), **-к-** (*малотямкий, маломісткий, малоговіркий* і т. ін.), **-ов-** (*малоплодовий, малоповерховий, малопоказовий*).

До прикметників з іншими суфіксами словотвірний формант **мало-** приєднується рідко й утворює по 2-3 деривати, напр.: *малородючий, малозмістовний, малоефективний, малозрозумілий, малотовариський, малосоковитий*.

До непохідних прикметників префіксоїд **мало-** не приєднується, за винятком етимологічно похідних *малоцікавий, малосвідомий, малоздібний*.

Усі деривати з елементом **мало-** зберігають наголос відповідного безпрефіксного прикметника, крім лексем *малодовідний* і *малозначний*, у яких наголос перемістився з закінчення на останній склад основи слова.

Із формантом **напів-** проаналізовано більше 160 лексем [6, с. 144-150], причому 24 з них уперше реєструються Словником української мови (*напівбезробітний, напівкруглий, напівофіційний, напівтвердий* тощо). Три лексеми у словниках не зафіксовано: *напівсолодка* в тома (М. Коцюбинський), *лівий напівсередній гравець* (Остап Вишня), *напівмістичні бабусі* (В. Земляк).

Префіксоїд **напів-** приєднується найчастіше до якісних прикметників (76,4 %): *напівтвердий, напівкруглий, напівнатуральний, напівбілий, напів’який* і т. д, рідше до відносних: *напівколоніальний, напівпролетарський, напівболотний, напівробочий* і под. Приєднуючись до відносних прикметників, префіксоїд **напів-** переводить їх у розряд якісних.

Деривати з елементом **напів-** теж поділяються на два словотвірні типи.

1. Похідні, які означають неповний, послаблений вияв ознаки, названої мотивуючим прикметником, напр.: *напівхворий, напівсерйозний, напіввогнестійкий, напівшерстяний* і т. ін.

За цим словотвірним типом утворено 81,3% дериватів, значення яких дорівнює значенню словосполучень мотивуючих прикметників з прислівниками **трохи, не зовсім, не дуже**, напр.: *напівгнилий* – ’не зовсім гнилий’, *напівжартівливий* – ’трохи жартівливий’, *напівтемний* – ’не дуже темний’ тощо. У прикметниках аналізованого типу елемент **напів-** виконує роль префікса, тому є префіксоїдом.

2. Похідні, які означають неповний, ослаблений вияв ознаки, названої словосполученням, на базі якого утворено складний прикметник, напр.: *напівпустинний, напівколоніальний, напівпролетарський*. За цим словотвірним типом утворено 18,7% дериватів, напр.: *напівпустинний* – ’наполовину пустинний, який має ознаки пустини’, *напівфеодальний* – ’наполовину феодальний, який має ознаки феодального ладу’. У прикметниках цього типу елемент **напів-** певною мірою зберігає лексичне значення однокореневої лексеми **наполовину**. Дещо семантично відокремлена лексема *напівкривий*.

Похідні з префіксоїдом **напів-** першого словотвірного типу мотивуються тільки прикметниками (*напівгнилий* – ’не зовсім гнилий’, *напівграмотний* – ’не зовсім грамотний, малограмотний’), похідні другого словотвірного типу мотивуються і прикметниками, і словосполученнями, на базі яких вони виникли, напр.: *напівавтоматичний* – ’не зовсім автоматичний і наполовину автоматичний’, *напівпідвальний* – ’трохи і наполовину підвальний’ та ін. Більшість прикметників другого словотвірного типу можуть співвідноситися також з однокореневими іменниками, напр.: *напівпустинний* – *напівпустиня, напівпровідниковий* – *напівпровідник, напівпролетарський* – *напівпролетар* та ін.

Високу продуктивність і регулярність проявляють обидва словотвірні типи.

Як справедливо зауважує Є.А. Голушкова, сфера використання прикметників з компонентом **напів-** досить широка. Вони поширені і в розмовній мові, і в книжній: художньо-публіцистичній, науковій, спеціально-термінологічній літературі [7, с. 58].

Словотвірний формант **напів-** приєднується найчастіше до похідних прикметників, які мають у своєму складі суфікси **-н-** (*напівпідвальний, напівфеодальний, напівграмотний* тощо), **-ен-** (*напівзавалений, напіводягнений* та ін.), **-л-** (*напівкруглий, напівзів’ялий* і под.), **-т-** (*напівзігнутий* і т. ін.), **-к-** (*напівсолодкий, напіврідкий* тощо), **-ян-** (*напівшерстяний, напіввовняний* та ін.), **-ичн-** / **-ічн-** (*напівавтоматичний, напівгумористичний* і под.), **-альн-** (*напівколоніальний, напівнатуральний* і

т. ін.), **-ов-** (*напіввійськовий, напівшовковий* тощо), **-ськ-** (*напівпролетарський, напівкріпосницький* і под.). З прикметниками, які мають інші суфікси, елемент **напів-** поєднується рідко й утворює лише по 2-3 лексеми (*напівжартівливий, напівсвідомий, напівдитячий* та ін.). У термінології трапляються випадки приєднання префіксоїда **напів-** до складних прикметників (*напівтонкорунний, напіввогнестійкий, напівтвердокрилі* і т. ін.).

З непохідними прикметниками елемент **напів-** утворює 13% дериватів, напр.: *напівчистий, напівхворий, напівбілий, напівголий* тощо.

Всі похідні з елементом **напів-** зберігають наголос мотивуючого прикметника, напр.: *напівнепритомний – непритомний, напівпорожній – порожній* і т.д.

Формант **пів-** характеризується дещо меншою продуктивністю і регулярністю, ніж формант **напів-**: зафіксовано трохи більше 70 лексем з названим елементом [8, с. 376-383], причому 26 із них уперше зареєстровано в Словнику української мови (*півариинний, півзаситаний, півмертвий, півхрестиковий, півавтоматичний* тощо).

На відміну від елемента **напів-** формант **пів-** приєднується переважно до відносних прикметників (69%): *півколовий, півтисячний, піввіковий, півкілометровий, піввідвальний* і под.

За цим словотвірним типом утворено 38% дериватів, значення яких дорівнює значенню словосполучень відповідних безпрефіксоїдних прикметників з прислівниками **трохи, не зовсім, не дуже, частково**, напр.: *півкруглий* – 'не зовсім, трохи круглий', *півтемний* – 'не дуже, трохи темний'. Прикметники з **пів-** цього словотвірного типу виступають синонімами до прикметників з префіксоїдом **напів-** першого словотвірного типу, а також до прикметників із суфіксами **-уват-** (**-юват-**), **-ав-** (**-яв-**), **-аст-** (**-яст-**), **-ист-**, напр.: *півживий* і *напівживий, півпрозорий* і *напівпрозорий; півкруглий* і *круглуватий, круглявий, круглястий; півтемний* і *темнуватий, темнавий, темнистий* тощо. Префіксоїд **пів-** у прикметниках названого словотвірного типу виконує роль префікса.

2. Похідні, які означають неповний, послаблений вияв ознаки, названої словосполученням, на базі якого вони виникли, напр.: *півфунтовий, піврічний, півметровий, півпроцентний* і под.

За цим словотвірним типом утворено 62% дериватів, значення яких дорівнює сумі значень їхніх складових компонентів, напр.: *півпудовий* – 'вагою вполовину пуда', *півкілометровий* – 'довжиною вполовину кілометра', *піввіковий* – 'тривалістю вполовину віку' та ін. Більшість загальноновживаних прикметників названого типу співвідносна з однокореневими іменниками, напр.: *півстолітній* і *півстоліття, півхрестиковий* і *півхрестик, піввідвальний* і *піввідвал* тощо. У прикметниках-термінах елемент **пів-** якоюсь мірою втратив своє самостійне лексичне значення, він має дещо узагальнений, абстрагований характер, напр.: *півсередній* (спорт.), *півкуцовий* (бот.), *півпалубний* (мор.).

Більшість дериватів з **пів-** першого словотвірного типу мотивується тільки прикметниками (*півгнутий, півживий, півзігнутий*), а другого – словосполученнями, які складаються з іменника і лексеми **пів-** (половина), або складним іменником (*півметровий, півтоновий* і т. ін.).

Необхідно зауважити, що синонімічні форманти **пів-** і **напів-** уживаються диференційовано: елемент **пів-** служить найчастіше для творення прикметників, які означають неповний вияв ознаки, щось точно вимірюване, що може ділитися на дві рівні частини (*півметровий, півдобовий, півтактний* і под.); префіксоїд **напів-** утворює переважно прикметники, які означають неповний, послаблений вияв ознаки, щось не вимірюване, що не може ділитися на дві рівні частини (*напівголодний, напівграмотний, напівдикий, напівживий* тощо).

Формант **пів-** приєднується в основному до похідних прикметників, які мають у своєму складі суфікси **-н-** (48%): *півсонний, півпалубний, півстолітній* та ін.; **-ов-** (24%): *півантрацитовий, півдобовий, півпудовий* і под. До прикметників з іншими суфіксами елемент **пів-** приєднується рідко й утворює по 2-3 лексеми, напр.: *півзатоплений, півкруглий, півавтоматичний, півдитячий, півсвідомий, півзабутий, півважкий, півзруйнований* тощо. З непохідними прикметниками елемент **пів-** утворює всього 8,4% дериватів, напр.: *півживий, півголий, півтемний* та ін.

Похідні з формантом **пів-** зберігають наголос відповідних прикметників, винятком є лексеми *півтоновий* і *півпаровий*, пор.: *тон – тоновий, пар – паровий*.

Таким чином, словотвірні елементи **мало-**, **напів-**, **пів-** відіграють важливу роль у творенні якісних прикметників на позначення неповного, послабленого вияву ознаки. Аналізовані форманти, за винятком **пів-**, приєднуються найчастіше до якісних прикметників, а сполучаючись з відносними, переводять їх у розряд якісних. У ролі мотивуючих найчастіше виступають похідні прикметники, рідше – словосполучення іменника з лексемами **малий / мало, вполовину**, а також складні іменники. Похідні з названими елементами зберігають в основному наголос мотивуючих прикметників.

Література:

1. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 405 с.
2. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 583 с.
3. Шанский Н.М. Аффиксоиды в словообразовательной системе русского языка // Исследования по современному русскому языку. – М.: МГУ, 1970. – С. 24-30.
4. Головин В.Г. Очерк деривации имен прилагательных современного русского языка. Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1971. – 24 с.
5. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка. Т. 4. – 1973. – 840 с.
6. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка. Т. 5. – 1974. – 840 с.
7. Голушкова Е.А. К вопросу о способах префиксального словообразования прилагательных в русском языке // Ученые записки Пермского пединститута, вып. 11. – 1958. – С. 58-59.
8. Словник української мови в 11-ти томах. – К.: Наук. думка. Т. 6. – 1974. – 832 с.

Поступила 09.09.2004 г.